

Nəsirəddin Tusinin multikultural görüşləri

Nübar Bayramova

Pedaqoji və ictimai fənlər kafedrası, baş müəllim, dissertant. ADPU, Quba filialı.

Azərbaycan. E-mail: nubar.bayramova.78@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6298-9617>

XÜLASƏ

Azərbaycan tarixən uzun və keşməkeşli inkişaf yolu keçmiş, tərkibi dini, milli və etnik azlıqlarla zənginləşərək çoxmillətli bir diyara çevrilmişdir. Müxtəlif konfessiyaların, etnik və milli azlıqların arasında bərqərar olmuş qarşılıqlı tolerant münasibətlər onlara bu torpaqlarda özlərini güvənli və rahat hiss etmələrinə, fərqli mədəniyyətlərə malik olmalarına baxmayaraq sıxılmadan birlikdə yaşamalarına, ana dillərində rahat şəkildə təhsil almalarına, iman gətirdikləri dinlərə sitayiş etmələrinə şərait yaratmışdır. Ölkəmizdə etnik, dini və mədəni müxtəlifliklərin düzgün tənzimlənməsi istiqamətində aparılan siyasət Azərbaycanı bütün dünyada multikultural və tolerant bir dövlət kimi tanıtmışdır. Bu dəyərlərin bugünkü qibətə olunacaq səviyyədə olması heç də təsadüfi deyildir. Tarixi araşdırmalar onun sütununun məhz ədəbiyyatımızın, publisistikamızın, ümumilikdə ictimai fikir tariximizin mütəfəkkirləri olduğunu təsdiq edir. Onların yaratdığı əsərlərdə multikultural əhvali-ruhiyyə və tolerant münasibətlərin təsvirini görürük.

AÇAR SÖZLƏR

multikulturalizm,
tolerantlıq, alim,
rəsədxana, ədalət,
bərabərlik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 17.10.2022

qəbul edilib: 06.12.2022

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı

Nasreddin Tusi's multicultural ideas

Nubar Bayramova

Department of Pedagogical and social sciences, senior teacher, dissertatist. ASPU, Guba branch. Azerbaijan. E-mail: nubar.bayramova.78@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0001-6298-9617>

ABSTRACT

Azerbaijan has a long and turbulent history that has grown into a multinational country enriched by religious, national and ethnic minorities. Mutually tolerant relations established between different sects, ethnic and national minorities allow them to feel safe and comfortable in these land, and despite to have different cultures, they could live together without getting bored, read comfortably in their mother tongue and worship the religions they believed in. These values, which have been transferred from centuries to the present, are still preserved and transferred to future generations as a result of a successful state policy. The policy carried out in the direction of proper regulation of ethnic, religious and cultural diversity in our country has promoted Azerbaijan as a multicultural and tolerant state all over the world. It is no coincidence that these values are at an enviable level today. Historical research confirms that its pillars are the thinkers of our literature, journalism, and the history of public opinion in general. In all examples of their works we see a description of multicultural mood and tolerant attitudes.

KEYWORDS

multiculturalism,
tolerance, scientist,
observatory, justice,
equality

ARTICLE HISTORY

Received: 17.10.2022
Accepted: 06.12.2022

Giriş / Introduction

“Multikulturalizm” bu günün işlək və dəbli termini olsa da, multikultural və tolerant yanaşmalar hər dövrdə yaşayan dahilərin yaratdıqları əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin sözləri ilə desək: “Leksikonumuzda nisbətən yeni söz olan multikulturalizm ənənələri Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olub. Sadəcə, müxtəlif cür adlanıb, lakin mahiyyəti dəyişməyib” [1, s.4].

Əsərlərinin nüvəsini multikultural və tolerant dəyərlər təşkil edən dünya şöhrətli alim Nəsirəddin Tusi də bu qəbildən olan mütəfəkkirlərdəndir. Yaratdığı əsərlərində fərqli tolerant baxışları ilə diqqət çəkən alim (1201-1274) Azərbaycan elminin elə zirvəsi sayılır ki, onun əzəməti ilə hər zaman könüllərimiz fərəh və qürur hissləri ilə dolur. Bu, bizə Azərbaycanın yalnız bu gün deyil, tarixən elm məbədi olduğunu əminliklə söyləməyə imkan verir.

Tusi əslində kim idi? Filosof, astronom, riyaziyyatçı, tarixçi, coğrafiyaçı, maaliyyəçi, siyasətçi yoxsa hüquqşünas? Əsərlərinin geniş spektrli areala malik olması əslində onun hansı peşə sahibi olmasını dəqiqləşdirməkdə bizə çətinlik yaradır. Lakin 700 ildən artıq müddət ərzində Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin məktəblərində əxlaq dərsləri kimi şöhrət tapmış “Əxlaqi Nasiri” onun əsərlərinin yüksək elmi-fəlsəfi dəyərə malik olmasına dəlalət edir. Hansı elm sahəsinə aid olmasından asılı olmayaraq Tusinin əsərlərinin multikultural dəyərlərlə zənginliyi təkzibedilməz fakt olaraq qalır. Bu faktın səbəblərini araşdırmaq üçün onun həyat və fəaliyyətinə nəzər salmağa ehtiyac yaranır.

Bəzi mənbələrə görə Muhəmməd ibn Həsən Nəsirəddin Tusi 1201-ci il fevral ayının 18-də Həmədan şəhərinin Bahar bölgəsində anadan olmuşdur. Lakin bir çox tədqiqatçılar üçün onun təvəllüd tarixi mübahisəli olaraq qalır. Məsələn: Qütbəddin Yunini özünün “Zeylmirat əz-zaman” adlı əsərində Tusinin 1274-cü il iyun ayının 25-də doğulduğunu yazır [Qütbəddin Yunini. Heydərabad, 1960].

İlk təhsilini Xorasan vilayətinin Tus şəhərində aldığı üçün özünə “Tusi” təxəllüsünü götürdüyü iddia olunur. Nəsirəddin Tusinin hərtərəfli alim kimi yetişməsində müəllimlərinin böyük rolu olmuşdur. Müəllimlərdən ilk ibtidai və şəriət təhsilini atası Məhəmməd, ilk elmi təhsilini dayısı Nurəddin Səid və ilk hüquq dərslərini əmisi Bəsirəddin Abdullah ibn Həmədədən almışdır. Lakin Tusinin həyatda ən böyük xoşbəxtliyi daha sonralar da görkəmli müəllimlərdən dərslər ala bilməsi olmuşdur. Onun ilk peşəkar müəllimi Sədrəddin Sərxəsin tələbəsi Fəxrəddin Dəmədi olmuşdur ki, Sərxəs özü də dahi Bəhmənyar məktəbinin yetirməsi olmuşdur. Onun

ikinci müəllimi Qütbəddin Misri, üçüncü müəllimi isə rəqqaslı saatın ixtiraçısı və “Zic Əkbər əl Hakimi” adlı astronomik kataloqun müəllifi Yunis Misri olmuşdur. İbn Sina və Bəhmənyarın davamçılarından aldığı təhsil onun zəkasını elə işıqlandırır ki, müxtəlif elm sahələrinə verdiyi töhfələrlə zamanın ən parlaq ulduzuna çevrilir.

Tusinin təfəkkürünün multikultural dəyərlərlə yoğrulmasının səbəblərindən biri də onun yunan fəlsəfəsinin nümayəndələrindən – Falesin, Platonun, Aristotelin, orta əsr mütəfəkkirlərindən Birununin, Qəzalinin, Bəhmənyarın, Əl-Fərabinin, İbn-Sinanın yaradıcılığına dərin bələd olması idi. Heç təsadüfi deyil ki, orta əsr ərəb tarixçisi İbn-Xəldun təbiət elmlərindən bəhs edərkən Tusini İbn-Sinanın “davamçısı” adlandırmışdır. Tusi dünya alimlərini öyrənmək üçün bir çox əcnəbi dillərin öyrənilməsinə vacib hesab edirdi. Bu məqsədlə o, yunan, ərəb, fars dillərini mükəmməl öyrənərək öz əsərlərini müxtəlif dillərdə yazmağa nail olur. Yəqin ki, Tusi yaradıcılığının kökündə dayanan multikultural dəyərlər dilini öyrəndiyi xalqların mədəni dəyərlərindən məlumatlı olmasından qaynaqlanırdı.

Uşaqlıqdan mütaliyəyə olan böyük həvəsi, fenomenal hafizəyə sahib olması, oxuyub eşitdiyini düzgün analiz və təhlil etmə bacarığı ona gələcəkdə qüdrətli və hərtərəfli filosof kimi yetişməsinə imkan yaratmışdır. Gənclik illərindən etibarən, o, müxtəlif teoremlər yaratmağa, alət və cihazlar düzəltməyə meyilli idi.

Tusinin qələmindən çıxan əsərlərin bir qiymətli tərəfi də ondan ibarət idi ki, onun əsərlərində multikultural dəyərlərlə yanaşı, multikultural xarakterli fəaliyyətlərin həyata keçirilmə yolları da təbliğ olunurdu. Tusi fəlsəfəsinin ekvatorunda birgə yaşayışın qanunauyğunluqları dayanırdı. Onun fəlsəfəsinə görə cəmiyyət vahid bir orqanizmdir. Bu orqanizmin orqanları bir-biri ilə mübarizə apardığı zaman o, öz tamlığını itirib məhv olar, lakin bu orqanlar qarşılıqlı, ahəngdar olsalar bir-birini tamamlayar, sağlam və vahid bir orqanizmə çevrilər. Cəmiyyətdə də belədir. Onu təşkil edən təbəqələrin öz aralarında mübarizəsi onun məhvinə səbəb olacaqdır. Tusi yazırdı: “Kim “birliyə” nə qədər yaxın olsa, o qədər kamil olar” [3, s.102].

Tusinin humanist baxışları qeyri-adiliyi və elmiliyi ilə digər mütəfəkkirlərdən kifayət qədər fərqlənirdi. O, əxlaqi-tərbiyəvi ensiklopediya sayılan “Əxlaqi-Nasiri” adlı əsərində humanist yanaşmanın istər etik-əxlaqi, istərsə də sosial-fəlsəfi anlamının izahını böyük dəqiqliklə verirdi. Əslində, bu əsərin multikultural dəyərlərlə zənginliyinin əsas səbəbi onda antik yunan fəlsəfəsinin, qədim İran tərbiyə nəzəriyyəsinin, klassik ərəb əqidəsinin və Azərbaycan iqtisadi-siyasi təcrübəsinin əks olunması idi. “Əxlaqi Nasiri” əsəri iqtisadi, ictimai, əxlaqi, fəlsəfi və tərbiyəvi

baxımdan xüsusilə əhəmiyyətlidir. Əsər “Müqəddimə”, “Kitabın yazılması səbəbi”, “İlk qeydlər və elmlərin bölgüsü” və 3 məqalədən ibarətdir.

Hazırda tolerantlıq adlandırdığımız baxışlar onun əsərlərində açıq-aydın sezilir. Biz tolerantlıq terminini “düzümlülük” mənasında işlədirik, Tusi isə bunu ədalət hissi kimi qəbul edirdi. Ədalət dedikdə, o, əsas etibarilə “bərabərliyi” və “tarazlığı” nəzərdə tuturdu. Mütəfəkkir insanları həyat yollarında “ədalət”i amal seçdikləri zaman ona 3 sahədə riayət etməyi tövsiyə edirdi:

1. mal və sənət sahəsində;
2. müamilə və mübadilə məsələlərində;
3. məcburi işlərdə – tərbiyə, tənbeh edərkən.

Tusi üçün ədalət hissi düzüm hissindən üstün idi. Lakin o, məhəbbət hissini cəmiyyətin inkişafı üçün daha üstün hesab edirdi. Onun fikrincə, insanlar bir-birinə düzüm nümayiş etdirmək əvəzinə təbii məhəbbət hissi bəsləyərlər, o zaman cəmiyyəti yaşatmaq və sağlam inkişaf etdirmək daha asan olar. Yox, əgər insanlar arasında bu hiss yoxdursa, o zaman ədalət və düzümlülükdən söhbət gedə bilməz. Tusiyə görə yalnız bu halda cəmiyyətdə ədalət tərəzisini quraraq nizam-intizama nail olmaq olar. Bir sözlə, bir-birinə dözərək məcburiyyət qarşısında yaşamaq sağlam inkişafa istiqamətlənən cəmiyyət qurmağa imkan vermir. Deməli, hər məsələnin kökündə insanın insanlığa məhəbbəti dayanmalıdır. Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində ədalətdən doğan rifahın formalarını aşağıdakı kimi qeyd edirdi:

- “sədaqətli olmaq;
- günah etməmək;
- vəfadar olmaq;
- mərhəmət göstərmək;
- doğmalarla və yaxınlarla əsl səmimi münasibətlər qurmaq;
- insanları mükafatlandırmaq;
- bərabərliyi təmin etmək;
- başqalarının hüquqlarını pozmammaq;
- dostluq münasibətləri yaratmaq;
- əməli saleh olmaq;
- ruhdan düşməmək və həmişə ümid vermək;
- həqiqətə və ədalətə inanmaq” [4, s.319].

Alim əsərin “Ölkə idarəetmə qaydaları” adlı üçüncü məqaləsinin IV fəslində yazır: “Ədalətin üçüncü şərti odur ki, hər sinfin arasında duyğunluq yaratdıqdan və hər bir adamın ləyaqət və istedadına görə rütbə verdikdən sonra onlar arasında olan ümumi gəliri mühafizə etməyə, hərənin öz payına düşəni özünə verməyə səy

göstərməli, burada haqqa və xidmətə fikir verilməlidir” [3, s.231]. Tusi yazırdı ki, ölkə başçısı bütün ölkəyə məsul olduğu kimi, icmanın da həm ümumi, həm də fərdi halda mənafeyini qorunmalıdır. O, “ədalət” anlayışından daha geniş danışaraq, onun fəlsəfi, ictimai-siyasi mahiyyətini açmağa çalışır və onu hər şeydən üstün sayırdı. O, xalq arasında ədaləti bərpa etmək üçün əsasən aşağıdakı üç amili zəruri hesab edirdi:

1. “ilahi namus” – vicdanın səsini;
2. “insani hakim” – adil münsif olmasını;
3. “dinar” – pulu.

Tusi yazırdı: “...Mədəni adamlar təbiətə yaradıcıdırlar, məişətə isə bir-birinə kömək etmədən dolana bilməzlər. Kömək ondan ibarət olar ki, biri o birinə xidmət edər, birindən alıb o birinə satarlar, elə edərlər ki, müvazinət, tarazlıq və bərabərlik pozulmasın. Məsələn, xarrat öz əməyinin məhsulunu rəngsaza verər, rəngsaz da öz növbəsində əməyinin məhsulunu ona təklif edər. Bu zaman xarratın hazırladığı şey rəngsazınkindən daha yaxşı, daha çox və ya əksinə ola bilər, buna görə zəruri olaraq bir tarazlaşdırıcı, bərabərləşdirici vasitəyə ehtiyac meydana çıxar, o da “dinar” (pul) olar” [3, s.18]. Tusi bu fikirləri ilə xalqın müxtəlif təbəqələri arasında uyğunluq yaratmaqla bərabərliyi qoruyub saxlamağın mümkün olduğunu bildirirdi.

Tusinin bütün insanlara – dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq bərabər baxışları xüsusi diqqət çəkir. O göstərirdi ki, dünyada beş formasiya mövcuddur: “Hər bir adam bir evin (ailənin) tərkib hissəsi olduğu kimi, hər ev bir məhəllənin tərkib hissəsi, hər məhəllə bir şəhərin tərkib hissəsi, hər şəhər bir xalqın (ölkənin) tərkib hissəsi, hər xalq bütün dünya əhalisinin tərkib hissəsi olar”. Yəni Tusi hər zaman insanlara eyni nəzərlə baxır, onları bir-birindən ayırmır və talelərinə biganə qalmamağa çalışırdı.

Böyük filosof multikulturallığın səbəblərini məhəbbətdə, insanlararası sevgiyə əsaslanan ədalət və bərabərlikdə görürdü. Onun “Əxlaqi Nasiri” əsəri multikultural dəyərlərin formalaşması və gənc nəslin təlim-tərbiyəsində əvəzsiz rola malikdir.

Tusi bütün insanları elm və bilik əldə etməyə, bu sahədə təcrübə toplamağa çağırırdı. Onun fəlsəfəsinə görə insan yalnız bu yolla qarşısına çıxan çətinlikləri aradan qaldıraraq güclənə bilər: “Bu, od qüvvəsini xatırladır, od da rütubəti aradan qaldırmayınca qızıqıb alovlanma bilmir, elə ki alovlandı, get-gedə güclənər və nəhayət, təbiətin qabil olduğu ən yüksək dərəcəyə çatır”.

Onun sekulyar baxışları “səadət” anlayışının izahını verərkən də hiss olunur. Tusi “səadət”i 5 yerə ayırmışdı:

1. Bədənin sağlamlığı, hisslərin aydınlığına görə;

2. İqtisadi cəhətdən üstün olub, ona əsaslanaraq yaxşı əməllər yerinə yetirilməsinə görə;
3. Xalq arasında yayılmış gözəl ənənə və xeyirli işlərə görə;
4. Bilik və iradə hesabına məqsədlərin yerinə yetirilməsinə görə;
5. Dini məsələlərdə xəta edilməməsinə görə” [X.N.Tusi. Bakı, 2005].

Bu yanaşmada filosofun insanlar arasında dini ayrı-seçkilik etmədiyini, əslində dini aspektin onun üçün ən sonda dayandığını görmək mümkündür.

Alimin multikultural dəyərləri sonralar onun həyatında, ətrafındakılara qarşı münasibətində də özünü göstərirdi. Uzun illər Hülakü xanın yanında məsləhətçi kimi çalışan alim, böyük hökmdarı alimləri milliyyətinə görə deyil, bacarıq və qabiliyyətlərinə görə qiymətləndirməyə təşviq edirdi.

O, sanki öz dövrünün sülh carçısı idi. Bir siyasətçi kimi, daima Hülakü xana izah edirdi ki, başqa millətlərin xüsusiyyətlərini, mədəni dəyərlərini, tarixini bilmədən, elm adamlarını, alimlərini tanımadan onları idarə etmək mümkün deyildir. Bununla da o, nəinki istila olunmuş ərazilərin xalqlarının mədəni müxtəlifliyini qoruyur, inkişafı üçün şəraitin yaradılmasına imkanlar yaradır, həm də onlara qarşı tolerant münasibətlər bəslənməsinə nail olurdu. Həmin tarixi dövrlərdə monqol istilaları nəticəsində zəbt edilən torpaqların viran qalması, elm adamları və yerli xalqların mədəniyyətinin ziyan görməsi Tusini çox narahat edirdi. Belə çətin bir zamanda o, hökmdarın yanında olan nüfuzundan istifadə edərək işğal olunan ərazilərdə abidələrin, sənət əsərlərinin məhv edilməsinin qarşısını almağa və elm adamlarının toxunulmazlığına çalışır, onları bir yerə toplayaraq fəaliyyət göstərmələri üçün şərait yaradırdı.

Hər yüzillikdə olduğu kimi Tusinin yaşadığı dövrdə də Azərbaycanda bir çox fərqli mədəniyyətlər bir arada cəm olmuşdu. Ona görə də onun yaratdığı humanist və demokratik ideologiya yalnız həmin dövr üçün zəruri idi.

O, Hülakü xanın dəstəyi ilə Marağada tikdirdiyi rəsədxanada fərqli mədəniyyətlərə mənsub olan alimləri bir yerə toplamışdı. Orada çalışan alimlər arasında dini müxtəlifliyin mövcudluğu isə bu işin maraqlı tərəfi idi. Rəsədxanada müsəlman alimlərlə yanaşı xristianlar, buddistlər, yəhudilər də çalışırdı. Qorunub saxlanılan sənədlərdən məlum olur ki, alimlər arasında farslar, ərəblər, özbəklər, türklər, çinlilər, monqollar və digər xalqların nümayəndələri də olmuşdur. Doğrudan da, rəsədxanadakı alim kollektivinin belə bir beynəlmiləl tərkibi Tusinin multikultural ideyalarının ətrafındakılara da sirayət etdiyindən xəbər verirdi.

Həmin yüzillikdə Azərbaycanda elmin inkişafının sürətlənməsində Nəsirəddin Tusinin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Siyasi meydandakı nüfuzundan istifadə

etməklə o, bir çox görkəmli alimləri Azərbaycana dəvət etməyə nail olur. Bunların sırasına – Çindən Fao Mun-Çi, İspaniyadan Məhiəddin Məğribi, Xarəzmdən Cəmaləddin əz-Zeydi Buxari, Anadoludan İzəddin Toğrul ibn Səncər, Hindistandan Əlaəddin Süleyman əl Mutani və Əflatun Hindi, Bağdaddan Nəcməddin Əhməd ibn Əbil Fərəc, Həcməddin ibn Huab Bağdadi, Münəccim Bağdadi, Kəmaləddin Sufi Bağdadi Əbu Əziz, Monqolustandan Taqiəddin Əli Həşşəşi, İsa Monqol, Hələbdən Əbül Fərəc Bar-Ebreus, Tiflisdən Fəxrəddin İxləti, Qəzvindən Nəcməddin Dəbirani, Naxçıvandan Hinduşah ibn Səncər Naxçıvani, Təbrizdən Hüsəməddin Təbrizi, Dəməşqdən Müəyyidəddin Ordi, Şirazdan Qütbəddin Şirazi, Ürmüyyədən Səfiəddin Əbülmömin Ürməvi, Mosuldan Fəxrəddin Marağayi, Damğandan Mahmud Nəcməddin Üsturlabi, İmaməddin əd-Damqani, Şamaxıdan Şəmsəddin Şirvani və s. aid edilir. Bu cür dəyərli mütəfəkkirlərin bir arada fəaliyyət göstərməsinə nail ola bilmək Tusinin yüksək səviyyədə multikultural dəyərlərə sahib olmasından irəli gəlirdi. O, hətta Marağa rəsədxanasında çalışan alimlərə daimi əmək haqqının verilməsinə də nail ola bilmişdi. Akademik Z.Bünyadova görə Nəsirəddin Tusi tərəfindən Marağada yaradılmış rəsədxana və “Dar əl-ilm və-l-hukmanı” nəinki Şərq ölkələrinin, eləcə də o zamanki dünya sivilizasiyasının ilk elmlər akademiyası idi³. Melatiya yepiskopu Bar-Ebreus kimi qatı xristianı Marağa rəsədxanasında mühüm vəzifəyə təyin etməsi Tusinin multikultural baxışlarının təsdiqidir. Həmçinin uzun müddət kitabxananın keşikçisi və açarçısı olmuş İbn əl-Füvati “Təzkirə mai qəsədə əl-rəsədxana” adlı əsərində minlərlə yerli və əcnəbi alimlərin, hətta indiyə qədər elm aləminə naməlum olan bir çox tanınmış azərbaycanlı alimin adını çəkmişdir⁴.

³<https://hozir.org/multikulturalizme-giris-fenninin-predmeti-ve-ehemiyeti-plan-m.html?page=5>

⁴<https://gsaz.az/articles/view/328/XIII-asrda-Azərbaycan-arazisində-multikulturalizmin-movcudluğu>

Nəticə / Conclusion

Nəsirəddin Tusi əsərlərində multikultural dəyərləri təbliğ etməklə yanaşı, yaşayıb-yaratdığı dövrdə də multikultural mühit yaratmağa çalışırdı. O, dövrünün bacarıqlı siyasətçisi olaraq siyasi görüşlərində də hər zaman bu ənənəni qoruyub saxlayırdı. Alimin bu xidmətləri yalnız Azərbaycanda elmin inkişafına deyil, həmçinin tolerant ruhlu elmi cəmiyyətin və xalqları birləşdirən multikultural mədəniyyətin formalaşmasına da səbəb olmuşdur. Bu gün Azərbaycanda formalaşan, fəxr və qürurla nümunə göstərəcəyimiz multikultural həyat tərzinin bizə, məhz Tusi kimi alimlərimizdən miras qaldığını əminliklə söyləyə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev multikulturalizmin Azərbaycan modeli haqqında. (2017). Bakı, 527 s.
2. Hacıyev A.N., Cəfərova E.H., Məmmədov İ.M. (2018). Multikulturalizmə giriş: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı, Mütərcim. 372 s.
3. Xacə Nəsirəddin Tusi. (2005). Əxlaqi Nasiri. Lider Nəşriyyatı, s.102-279.
4. Qütbəddin Yunini. (1960). Zeylmurat əz-zaman. III cild. Heydərabad, 790 s.
5. <https://hozir.org/multikulturalizme-giris-fenninin-predmeti-ve-ehemiyeti-plan-m.html?page=5>
6. <https://gsaz.az/articles/view/328/XIII-asrda-Azərbaycan-arazisində-multikulturalizmin-movcudluğu>